

Laatst aangepast: 1 mei, 2013

HET GEBRUIK VAN HET WOORD “AMEN”

Dr. R. Dean Anderson, v.d.m.

Aanleiding voor deze kleine studie over het gebruik van het woordje “amen” in de Bijbel is de steeds gaande discussie over veranderingen in de liturgie in onze kerken. Ik moet eerlijk zeggen dat ik van tevoren niet had verwacht dat ik zulke conclusies zou gaan trekken als ik nu getrokken heb. Ik zeg ook niet dat mijn artikeltje het laatste woord is. Wel meen ik stof tot nadenken voor te hebben gegeven.

De Betekenis van “amen”

Het woordje “amen” komt van een Hebreeuwse woordstam die als werkwoord (in verschillende vormen) kan betekenen: *ondersteunen, trouw zijn, zeker zijn, geloof stellen in*. De betekenis van het verwante partikel “amen” wordt meestal omschreven als “waarlijk”.¹

Opmerkelijk voor ons is het feit dat het woordje in het Nieuwe Testament in de meeste gevallen niet vertaald wordt. Ook de Grieks sprekende kerken van de eerste eeuw na Christus werden geconfronteerd met het gebruik van een Hebreeuws woord dat onvertaald bleef. Het woordje “amen” is natuurlijk niet het enige woord uit het Hebreeuws dat de nieuwe kerken gebruikt hebben. Denk bijvoorbeeld aan het woord “abba” (= vader²), alhoewel dit vreemde woord altijd gepaard gaat met een vertaling (Mark. 14:36; Rom. 8:15; Gal. 4:6). Bij het woordje “amen” werd een vertaling blijkbaar niet nodig geacht.

Het woordje wordt soms wel door Lukas vertaald wanneer het door de Here Jezus op een hele bijzondere manier gebruikt wordt, namelijk, aan het begin van een zin met als doel om zijn woorden te onderstrepen (zie beneden). Lukas gebruikt dan de vertaling, “waarlijk” (Luk. 4:25; 9:27; 12:44; 21:3). Verder is het woord “ja” in Openbaring 1:7; 2 Korintiërs 1:20 en misschien ook Lukas 12:5 een vertaling van “amen.”³ In de Septuagint (de gangbare Griekse vertaling van het Oude Testament in de tijd van de Here Jezus) wordt het woord “amen,” buiten de apocriefe boeken om, slechts drie keer onvertaald gelaten (1 Kron. 16:36; Neh. 5:13; 8:6).⁴ Één keer wordt het als “waarlijk” vertaald, en in alle andere gevallen is de weergave “moge het zo zijn.”⁵ De zeer letterlijke Griekse vertaling van Aquila (tweede eeuw na Christus) vertaalt het “amen” doorgaand met “waarlijk.”⁶

De vertaling “moge het zo zijn” wordt ook ondersteund in het Oude Testament zelf waar het woord “amen” gevolgd wordt met de woorden “moge de Here zo zeggen / doen” (1 Kon. 1:36; Jer. 28:6).

Behalve deze indicaties voor de betekenis van “amen,” moeten wij ook kijken naar het *gebruik* van het woord. Immers, de context waarin een woord gebruikt wordt is zeer belangrijk voor de bepaling van zijn betekenis.

¹ Hiermee wil ik niet suggereren dat het gebruik van andere woordsoorten van dezelfde stam betrouwbare bronnen voor betekenis zijn (zie hierover, J. Barr, *Semantics of Biblical Language* [Oxford: University Press, 1961] 100-106).

² Zie verder over dit woord het uitstekende artikel van J. Barr, “Abba isn’t ‘Daddy,’” *Journal of Theological Studies* 39 (1988) 28-47.

³ De vertaling van de NBG ‘51 in Luk. 12:5 is “voorwaar” maar letterlijk gebruikt Lukas het woord “ja.”

⁴ Volledigheidshalve zij vermeld dat het woord onvertaald nog 6 keer voorkomt in de apocriefe boeken.

⁵ Respectievelijk, ἀληθῶς (Jer. 35:6, MT 28:6) en γένοιτο.

⁶ ΠΕΠΙΣΤΩΜΕΝΩΣ.

Het Gebruik in het Oude Testament

Het eerste wat ons opvalt in het Oude Testament is de bescheidenheid waarmee het woord “amen” gebruikt wordt. Het komt slechts dertig keer voor, en dan vijf keer dubbel op zodat wij moeten spreken van vijftientig passages. Het gebruik van het woord is te rubriceren onder vier functies waarvan de eerste twee verreweg de belangrijkste zijn.

1) Aanvaarding van een vloekuitspraak (16 keer)

Als priesters (of andere ambtsdragers) namens de Here een vloek-formule uitspreken, aanvaardt de aangesprokene(n) de consequenties hiervan door te antwoorden met “amen” (zie Num. 5:22; Deut. 27:15-26⁷; Neh. 5:13; Jer. 11:5).

Ik interpreteer het “amen” van Jeremia in Jeremia 11:5 als een bevestiging van de verbondsvloek die God hem zojuist opgedragen had om over het volk uit te spreken. Het is ook mogelijk om dit “amen” te interpreteren als een bevestiging en beaming van de taak die God hem gegeven had om de verbondsvloek over het volk uit te spreken. In dat geval moet het onder functie drie gerubriceerd worden.⁸

2) Instemming met lofprijzing aan de Here (10 keer)

“Amen” wordt ook gebruikt na een *baruch* (lofprijzings)formule, zowel door degene die de formule uitspreekt (Ps. 41:14; 72:19; 89:53) als door alle aanwezigen die het aanhoren (Ps. 106:48; 1 Kron. 16:36; Neh. 8:7). Zo’n formule heeft een standaard structuur en begint altijd met het woord *Baruch*, vertaald als: “Gezegend / Geloofd / Geprezen zij ...”. Jepsen merkt op dat de hoorders van de lofprijzing die zo’n “amen” uitspreken maken op deze manier de lofprijzing eigen.⁹

3) Instemming met een profetie of afkondiging uitgesproken door een ander (2 keer)

In Jeremia 28:6 beaamt (met sarcasme) Jeremia de (valse) profetie van Chananja met de woorden: “Amen, moge de Here zo doen.” In 1 Koningen 1:36 beaamt Benaja de aankondiging van David dat Salomo als koning gezalfd zal worden. Hij spreekt uit (letterlijk): “Amen, moge de HERE, de God van mijn heer zo spreken.”

Het feit dat beide passages het woord “amen” lijken te vertalen kan de indruk wekken dat wij hier met uitzonderlijke gevallen te doen hebben.

4) Als eigenschap van God

In Jesaja 65:16 wordt in de overgeleverde Hebreeuwse tekst twee keer gesproken van “de God van (het) Amen.”

Deze laatste tekst vereist wat uitleg. Omdat dit door sommigen als moeilijk te verstaan beschouwd wordt, kiest men vaak om de tekst te corrigeren tot “de God van waarheid / trouw.”¹⁰ De voorgestelde

⁷ Over deze tekst zie de aanhangsel.

⁸ Voor deze interpretatie zie bijvoorbeeld, A. Jepsen, “amen” in *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 1, ed. G. J. Botterweck en H. Ringgren, vert. J. T. Willis, herziene ed. (Grand Rapids: Eerdmans, 1977) 320-21.

⁹ *Op. Cit.* 321.

¹⁰ Beide emendaties die hier besproken worden staan vermeld in *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. K. Elliger en W. Rudolph (Stuttgart: Deutsche Bibelstiftung, 1977). De tweede krijgt ook een melding in *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, ed. L. Koehler en W. Baumgartner, herziene ed. vert. en ed. door M. E. J. Richardson, CDROM ed.

emendaties betreffen alleen de klinkers, die in het Hebreeuws niet bij de oorspronkelijke tekstoverlevering horen. Één mogelijkheid is om *ōmen* in plaats van *āmēn* te lezen. In Jesaja 25:1 worden dezelfde medeklinkers ook als *ōmen* (“waarheid”) wel gebruikt, maar deze woordvorm is een *hapax legomenon* (d.w.z., een woord dat maar één keer voorkomt in de hele Bijbel) en deze lezing is daarom niet zeker. Bovendien, moet opgemerkt worden dat de Septuagint en Aquila in Jesaja 25:1 niet *ōmen* maar *āmēn* gelezen, een lezing dat ook gesteund lijkt te worden door een Hebreeuwse manuscript uit Qumran (1QIs^a). Bij Jesaja 65:16 echter, lijkt de Septuagint de medeklinkers opgevat te hebben als *ōmen* of *ēmun*! Een tweede mogelijkheid is inderdaad om de medeklinkers als *ēmun* (“trouw”) te lezen. De vorm *ēmun* is echter normaal gesproken een bijvoegelijk naamwoord en lijkt slechts in Deuteronomy 32:20 als een zelfstandige naamwoord te functioneren. De meervoudsvorm van dit bijvoegelijk naamwoord wordt echter wel een aantal keer gebruikt in de zin van een zelfstandig naamwoord (“trouw”). Het volgt dan op een zelfstandige naamwoord in de ‘construct’ vorm die een soort persoon aanwijst (bijv. Spr. 13:17 “boodschapper van trouw” = “trouwe boodschapper; 14:5 “getuige van trouw” = “trouwe getuige”; 20:6 “man van trouw” = “trouwe man”). Deze voorbeelden kunnen echter geen steun bieden aan een vertaling “God van trouw” (= “trouwe God”) in Isaiah 65:16 want het betreffende woordvorm is daar niet meervoud, maar enkelvoud. Wanneer wij ook het feit meerekenen dat de uitdrukking “God van trouw / waarheid” nergens anders in de Bijbel voorkomt, is er temeer reden om de lezing “God van (het) Amen” te aanvaarden. Deze lezing lijkt ook de bewoording van Openbaring 3:14 beïnvloed te hebben (zie beneden).

We zijn nu in staat om de betekenis van de uitdrukking “God van (het) Amen” te bespreken. Wij lezen in Jesaja 65:15b-16a ...

Maar zijn [dat is, Jahwe's] knechten zal Hij met een andere naam noemen, zodat wie in den lande gezegend wordt, door de God van (het) Amen gezegend wordt, en wie in den lande zweert, zal zweren bij de God van (het) Amen.

De context in Jesaja 65 en 66 is de omschrijving van de vernieuwde wereld van de teruggekomen ballingen vanuit een profetisch perspectief, een perspectief dat het Nieuwe Testament ons laat beschouwen als een visie van de herstelde hemel en aarde bij de wederkomst van de Messias. Wat dit betreft zien wij in Openbaring 2:17 (de conclusie van Jezus' brief aan de gemeente te Smyrna) dat een nieuwe naam aan degenen die trouw blijven gegeven zal worden (een gedachte genomen uit Jes. 62:2 en 65:15). Op dezelfde manier geeft Openbaring 3:14 aan Jezus de naam “Amen, de getrouwe en waarachtige getuige” (verg. Op. 1:5) bij de aanhef van de brief aan de gemeente te Laodicea. Dit is haast ontegenzeggelijk een verwijzing naar Jesaja 65:16 en laat ons zien hoe de uitdrukking “de God van Amen” werd begrepen. In elk geval moeten we ook beseffen dat als iemand had willen schrijven “de God van trouw” er een aantal meer gebruikelijke uitdrukkingen voorhanden waren. “De God van Amen” verwijst naar de God die zich verbindt met dat uniek woord “amen” dat slechts in bepaalde contexts gebruikt wordt, voornamelijk om zegeningen aan God te bevestigen en vloekuitspraken over jezelf te aanvaarden bij het zweren van een eed. Het is dan geen toeval dat Jesaja 65:16 zowel van zegeningen en het zweren van een eed spreekt wanneer God als “de God van amen” omschreven wordt. God moet hier beschouwd worden als de God die de zekerheid (verg. het gebruik van “amen” in de zin van “waarlijk”) van zegeningen garandeert en de waarheid van eden bewaakt. Wat dit betreft kan Jezus ook “de Amen” genoemd worden als een trouw en waarachtig goddelijke getuige van de zekerheid van Gods beloften (verg. 2 Kor. 1:19-20).

Net zo belangrijk als de teksten waar het woord “amen” in voor komt, zijn de plaatsen waar het woord juist *niet* gebruikt wordt. Twee dingen vallen dan op. Ten eerste, merken wij dat hoewel “amen” vaak gebruikt wordt als teken van aanvaarding van vloek-uitspraken, het *nooit* gebruikt wordt om *zegen*-uitspraken te aanvaarden! Ten tweede, wordt “amen” nooit gebruikt om een *gebed* af te sluiten.¹¹

(Leiden: Brill, 1994-2000) s.v. *ēmun*.

¹¹ Contra R. L. Harris, G. L. Archer, & B. K. Waltke, *Theological Wordbook of the Old Testament* (Chicago: Moody Press,

Wij keren tot deze twee opvallende punten terug nadat wij de data van het Nieuwe Testament nage-trokken hebben.

Het Gebruik in het Nieuwe Testament

Buiten de al boven vermelde vertaalde gevallen, wordt het woordje “amen” 131 keer in het Nieuwe Testament gebruikt!¹² Dit getal kan echter misleidend zijn. 103 keer wordt het woord gebruikt op een zeer ongebruikelijke manier door de Here Jezus zelf. Hij begint vaak een zin daarmee om zijn woorden te onderstrepen en gezag daaraan te geven. Aangezien het gebruik van het woord ‘amen’ in het hebreuws tot aan deze tijd behoorlijk beperkt is, kan het zijn dat Jezus’ gebruik een zelf-ervloeking veronderstelt en beaamt, bijv. “Moge ik vervloekt worden indien wat er nu gezegd wordt niet waar is ...” Omdat deze studie meer geïnteresseerd is in eventueel liturgisch gebruik van het woord “amen” zullen wij op Jezus’ manier van spreken verder niet ingaan, behalve te stellen dat het waarschijnlijk is dat, in verband met wat over Jesaja 65:16 al boven gezegd is, dit bijzonder gebruik mede geleid heeft tot het feit dat Jezus de “Amen” genoemd werd (Op. 3:14, verg. 2 Kor. 1:19-20).¹³

Er blijven 28 gevallen over. Als wij dezelfde categorieën, die wij voor het Oude Testament gebruikt hebben, langsgaan dan zien wij het volgende ...

1) Aanvaarding van een vloekuitspraak

Er zijn in het Nieuwe Testament geen voorbeelden van de aanvaarding van vloekuitspraken. Deze categorie is dus niet van toepassing.

2) Instemming met lofprijzing aan de Here (22 keer)

Een lofprijzing aan de Here (soms, maar niet altijd, in de vorm van de Oud Testamentische formule) wordt vaak afgesloten door een “amen”, zowel door degene die het uitspreekt (Rom. 1:25; 9:5; 11:36; 16:27; Gal. 1:5; Efez. 3:21; Fil. 4:20; 1 Tim. 1:17; 6:16; 2 Tim. 4:18; Hebr. 13:21; 1 Pet. 4:11; 5:11; 2 Pet. 3:18; Jud. 25; Openb. 1:6; 7:12) als door alle aanwezigen die het aanhoren (1 Kor. 14:16; 2 Kor. 1:20; verg. Openb. 5:14; 7:12; 19:4).

Aan deze lijst kunnen wij Matteüs 6:13 toevoegen waarin, volgens vele manuscripten, een lofprijzing (met daarop volgend “amen”) het Onze Vader beëindigt.

3) Instemming met profetie / afkondiging van een ander (2 keer)

In Openbaring 1:7 en 22:20 vinden wij “amen” gebruikt om een profetie / aankondiging te bea-men. In de eerste passage wordt het amen uitgesproken door de boodschapper (Johannes) zelf. In de tweede passage is niet duidelijk of het “amen” bedoeld is als slotwoord van Jezus’

1980, elektronische ed. 1999) 52, die geen bewijs aanvoeren voor hun bewering dat “amen” gebruikt wordt om gebeden af te sluiten. Verg. H. Schlier (“Amēn” in *Theological dictionary of the New Testament*, ed. G. Kittel, & G. Friedrich, vert. G. W. Bromiley [Grand Rapids: Eerdmans, 1964–76] 1.337) wiens verwijzingen voor het gebruik van “amen” om een gebed af te sluiten in de vroege kerk alleen gebeden betreffen die eindigen met een lofprijzing aan God. In deze gevallen moet het “amen” verbonden worden met de lofprijzing en niet het hele gebed.

¹² Statistiek volgens de 27^e editie van Nestle / Aland *et al.*

¹³ Het is jammer dat dit gebruik van het woord “amen” *wegvertaald* is in de meeste bijbelvertalingen. Ook al zou het voor ons vreemd klinken om te moeten lezen: “Amen, amen zeg ik tot u ...”, moeten wij wel beseffen dat het *net zo vreemd* voor de Griekse lezer van de evangelieën was overgekomen! Hoewel dit ongewoon gebruik alleen voorkomt bij Jezus zelf is het opmerkelijk dat hij het ook in de mond plaatst van anderen in het kader van een gelijkenis (zie bv. Matt. 25:12). De enige andere voorbeelden van dit gebruik, die bekend zijn, zijn een potscherf uit de zevende eeuw voor Christus in het Hebreuws (zie J. Strugnell, “‘Amen I say to you’ in the Sayings of Jesus and in Early Christian Literature,” *Harvard Theological Review* 67 (1974) 177-82 volgens D. E. Aune, *Prophecy in Early Christianity and the Ancient Mediterranean World*, Grand Rapids, Eerdmans, 1983, 165) en de *Testament van Abraham* 8:7 (die misschien echter van christelijke origine is).

woorden of een beaming van Johannes zelf (Nestle / Aland punctueren voor de eerste optie). In Openbaring 1:7 is het woord “amen” gebruikt naast zijn vertaling “ja.” In Openbaring 22:20 herhaalt Johannes de woorden waarmee hij instemt (uitgaande van de punctuatie van Nestle / Aland). Zoals bij het Oude Testament wekt dit de indruk dat het om een uitzonderlijk gebruik van het woord “amen” gaat.

4) Als eigenschap van God (1 keer)

De teksten uit Jesaja, die boven besproken zijn, lijken in Openbaring 3:14 een weerklink te krijgen waar “de Amen” gebruikt wordt als een titel voor Jezus (zie de discussie boven).

Naast deze categorieën kunnen wij er nog twee toevoegen ...

5) Bekrachtiging van een zegenuitspraak (2 keer)

Een zegenuitspraak (of zegengroet) wordt vaak bekrachtigd door een afsluitend “amen” uitgesproken door degene die de zegen overbrengt (zie Rom. 15:33; Gal. 6:18). Vele manuscripten voegen een “amen” toe bij de volgende teksten: Rom. 16:24; 1 Kor. 16:24; 2 Kor. 13:14; Fil. 4:23; Kol. 4:18; 1 Tess. 5:28; 2 Tess. 3:18; 2 Tim. 4:22; Tit. 3:15; Filemon 1:25; Hebr. 13:25; 1 Pet. 5:14; Openb. 22:21.

Aangezien het feit dat al deze teksten aan (of dichtbij) het eind van een brief komen is het moeilijk te constateren of deze categorie echt te onderscheiden is van de volgende. Dit weegt des te zwaarder als wij merken dat zegenuitspraken bij een begin van een brief (bijv., Rom. 1:7; 1 Kor. 1:3 en zo voort) *nooit* afgesloten worden met een “amen”!

6) Slotwoord

Zoals bij de vorige categorie vermoedelijk het geval is, wordt “amen” in vele manuscripten gebruikt als slotwoord bij de eerste twee brieven van Johannes (zonder voorafgaande lofprijzing of zegenuitspraak). Eveneens in Markus 16:9 bij de zogenaamde verkorte afsluiting van dat evangelie.¹⁴ Dit gebruik komt veel voor in de vroegchristelijke kerk. Hierdoor markeert het woord “amen” het einde van het verhaal of van de brief.

Wat de vijfde categorie betreft (de bekrachtiging van een zegenuitspraak) wordt soms gesteld dat waar “amen” gebruikt wordt in passages zoals Romeinen 15:33; 16:24 en Galaten 6:18 Paulus gedacht zou hebben aan de gemeenten die het “amen” uitgesproken zouden hebben.¹⁵ Het eerste wat opgemerkt dient te worden is het feit dat Paulus zelf dit nergens in zijn brieven aangeeft. Het is een *theorie*. Om deze *theorie* aannemelijk te maken moet men eerst laten zien dat er een bestaande praktijk was om gemeenschappelijk “amen” *na de zegen* uit te spreken. Dit is niet gemakkelijk. De enige informatie die wij uit de eerste eeuw na Christus hierover hebben is 1 Korintiërs 14:16 waaruit wij leren dat het de gewoonte was (althans in Korinte) om een gemeenschappelijk “amen” uit te spreken na een lofprijzingsformule (“Gezegend / Geprezen zij de Here ...”). Uit de tweede eeuw na Christus leren wij dat het de gewoonte was (althans in Rome, maar zie ook Dionys.Alex. in Eus. HE. 7.9.4) om een gemeenschappelijk “amen” uit te spreken na de lofprijzing aan het eind van het dankgebed bij de Avondmaalsviering (Just. 1 Apol. 65.3). Meer informatie uit deze eeuw over het “amen” in de eredienst hebben wij niet.¹⁶ Vermeld kan worden dat bij erediensten in de grote synagoge van

¹⁴ Nb, deze verkorte afsluiting is niet opgenomen in de vertaling van de NBG.

¹⁵ Bijvoorbeeld, J. Smelik, “Amen door gemeente ook aan slot gepast,” *Nederlands Dagblad* 23 januari 1998.

¹⁶ Hippolytus’ *Traditio Apostolica* 21 (verg. Tert. Spec. 25), geschreven rond 215 na Chr., vermeld het gebruik waarbij degenen die het brood en de wijn van het avondmaal ontvangen “amen” zeggen in antwoord op de woorden van de presby-

Alexandrië rond het middel van de tweede eeuw na Christus het gebruikelijk was om een gemeenschappelijk “amen” uit te spreken na een lofprijzingsformule (Tosefta, *Sukka* 4.6). Uit de wat latere bron van de Babylonische Talmoed (8^e eeuw na Christus) leren wij dat in de derde eeuw na Christus de gemeente na elk van de drie delen van de Aäronische zegen “amen” uitsprak (Sota 39b—dat de Joden rond de derde eeuw na Christus geen bezwaar voelden voor een “amen” na een zegenuitspraak mag ook blijken uit Misjna, *Sota* 7.5). In de kleine ascetische Joodse sekte van Qumran rond de dode zee, die ontstond rond de derde eeuw voor Christus, was er ook de praktijk om een gemeenschappelijk “amen” uit te spreken. Zo’n “amen” werd uitgesproken na de zegeningen en vervloekingen van hun verbondsceremonie, die naar het voorbeeld van Deuteronomium 27 voorgescreven was (1QS 1.16 vv.). Het is niet duidelijk of dit “amen” alleen uitgesproken werd aan het eind van de ceremonie (d.w.z. na de vervloekingen die volgden op de zegeningen) of ook direct na de zegeningen. Al met al is er dus onvoldoende bewijs voor een gemeenschappelijk “amen” na zegenuitspraken in de tijd van het Nieuwe Testament. Zo’n theorie over het “amen” in Paulus’ brieven kan daarom niet aannemelijk gemaakt worden.

Conclusies

Het meest voorkomende gebruik van het woord “amen” is om instemming te geven aan een lofprijzing aan de Here. Dit kan zowel uitgesproken worden door degene die de lof brengt als door de toehoorders. Toehoorders die een “amen” in deze context uitspreken eigenen hierdoor de lofprijzing toe.

Opmerkelijk is het feit dat “amen” nergens in de Bijbel gebruikt wordt om met een eigen zegen in te stemmen. Ik wil de suggestie geven dat dit hoogmoedig en daarom ongepast zou zijn. Als iemand zo goed is om een goed woord over mij te spreken, dan klinkt het onbeleefd om daarop te antwoorden: “Amen, het is waar en zeker”! Zo ook bij het ontvangen van een zegen van de Here (of wie dan ook). *De huidige tendens om de zegen aan het eind van een eredienst te laten beamen door de hele gemeente behoort daarom afgekeurd te worden.* Als een “amen” na de zegenuitspraak gesproken wordt, dan behoort het uitgesproken te worden door de voorganger als een soort slotwoord in de lijn van de voorbeelden in categorie vijf boven.

Even opmerkelijk is het feit dat nergens in de Bijbel “amen” gebruikt wordt om een gebed te beëindigen. Bij het Onze Vader komt het “amen” bij wijze van instemming op de lofprijzing waarmee het gebed eindigt. Ik weet niet wanneer in de loop van de eeuwen het gebruikelijk werd om het “amen” als slotwoord voor een gebed te gebruiken.¹⁷ Het is voor ons praktisch nuttig omdat wij de praktijk hebben om mee te bidden met de gebedsvorganger met de ogen dicht en de handen gevouwen. Dit in tegenstelling tot het bidden in de tijd van de Bijbel wanneer men de ogen ophief naar de hemel met uitgestrekte armen en het niet de praktijk was om stilletjes met gesloten ogen mee te bidden met een ander.

Verreweg de meeste gebeden in de vroegchristelijke kerk eindigden (naar het voorbeeld van het Onze Vader) met een lofprijzing met bijbehorend “amen” en dat is misschien geen slecht idee voor ons. Hoewel niet verëist, is het wel toepasselijk om onze gebeden te laten eindigen met een lofprijzing, ook al is dat niet meer dan met het woord “halleluja” (“loof de HERE”). Het afsluitend “amen” krijgt dan ook een des te rijker betekenis.

Wat onze liturgie betreft heb ik nog enkele opmerkingen. Als het onbeleefd is om een eigen zegen te beamen, dan is het “amen” na het votum ook ongepast. Het votum (“Onze hulp is in de naam van de HERE ...”) is door de voorganger namens de gemeente aan het begin van de eredienst uitgespro-

ter die de ze uitrekt. Dit gebruik gaat mogelijk terug naar de tweede eeuw en zou gerubriceerd moeten worden onder categorie drie, instemming met de woorden van iemand anders.

¹⁷ Het vroegste voorbeeld dat ik ken is te vinden in het apocriefe boek Tobit 8:8.

ken.¹⁸ De gemeente spreekt haar afhankelijkheid van God uit. Het votum zelf kan beter door de hele gemeente uitgesproken of gezongen worden (zonder “amen”)!

Het uitspreken van een “amen” na de zegengroet aan het begin van de dienst is ook niet volgens de Bijbelse voorbeelden. Als het gebeurt, dan is het een voortvloeiing uit het gebruik genoteerd in categorie 5. Het behoort *niet* uitgesproken te worden door de gemeente, want de zegen is voor de gemeente bestemd.

In onze liturgieën hebben wij geen eigen plaats voor een uitgesproken lofprijzing aan de Here. Dat wil niet zeggen dat er geen lofprijzing aan de Here plaatsvindt in onze erediensten (denk aan de psalmen, gebeden, etc.), maar het vormt geen apart onderdeel van de liturgie. Dit in tegenstelling tot de erediensten van de synagogen rond de tijd van de Here Jezus, die juist hiermee begonnen. Dit gebruik van een lofprijzingsformule werd ook overgenomen in Christelijke vorm door de apostelen die hun brieven vaak hiermee laten beginnen (zie 2 Kor. 1:3-5; Efez. 1:3-14; 1 Pet. 1:3-5). De bekendste *baruch* (lofprijzing) formule in het Nieuwe Testament is misschien de eerste helft van het zogenaamde lied van Zacharias (Luk. 1:68-75).¹⁹ Ik wil de suggestie meegeven dat een lofprijzingsformule (bijv. uit genoemde teksten) de zegengroet zou kunnen volgen. Hiermee zouden wij ook gestalte geven aan een onderdeel van de liturgie in de Joodse synagogen dat ook overgenomen werd door de apostelen en vaak weerklinkt in de psalmen (bijv., Ps. 72:18-19; 144:1-2; etc.). Terwijl dat onderdeel nog ontbreekt is het alsnog mogelijk de preek te laten eindigen met een lofprijzing. Het zou heel gepast zijn als de hele gemeente hun “amen” zou uitspreken aansluitend aan deze lofprijzing. De teksten boven aangehaald laten zien dat het zowel in het Oude als het Nieuwe Testament gebruikelijk was voor de hele gemeente zo’n “amen” gezamenlijk uit te spreken. De dominee zou dan zijn preek op de volgende manier kunnen beëindigen:

“Geprezen zij de Here om zijn goedertierenheid (*enzovoort*—toegepast op de preek) Laten wij allen onze dank aan de Here gemeenschappelijk beamen: (allen) ‘amen’” of ... “en al het volk zegge”: (allen) “amen” (verg. Ps.106:48).

Het is mijn hoop dat deze korte studie over het gebruik van het woord “amen” de lezer aanmoedigt om van harte Gods wonderlijke daden en beloften te beamen met de zekerheid van het geloof dat slechts afkomstig is van degene die de titel “Amen” op zichzelf genomen heeft, Jezus Christus, de getrouwe getuige, de eerstgeborene uit de doden. Halleluja, amen.

¹⁸ Het gebruik van het votum heeft een tamelijk ingewikkelde geschiedenis. Het woord “votum” is eigenlijk Latijn. Het betekent in dit verband niets anders dan “gebed” en dit geeft iets aan van de oorsprong van het gebruik. In de Middeleeuwen was het gewoonte geworden om een bepaald bijzonder gebed te beginnen met deze laatste woorden van Psalm 124. Het was toen een soort consistoriegebed. De priester en de misdienaars moesten het opzeggen voordat de eredienst begon. Bij de Reformatie werd dit gebed overgenomen in de eredienst. In de begintijd van onze Gereformeerde kerken werden de eerste woorden van dit gebed (Ps. 124:8) gebruikt net vóór de preek. Het lange gebed, dat bij de Rooms Katholieken ermee gepaard ging, werd achterwege gelaten. Eigenlijk is het dan al geen “gebed” meer, geen echte “votum” (latijn voor “gebed”), maar een belijdenis van afhankelijkheid, die de hele gemeente op dat moment maakt. Pas later werd het gewoonte om deze woorden helemaal aan het begin van de eredienst te zetten. Wanneer deze woorden aan het begin van de eredienst gezegd worden, krijgen zij het karakter van een acclamatie. Dan betuigen wij met zijn allen dat onze hulp van niemand anders komt dan van de God van hemel en aarde. Wij kunnen het votum vergelijken met de woorden van Jozua: “In ieder geval zullen ik en mijn familie de HEER dienen.” Zie verder G. van Rongen, *Zijn Schone Dienst: Studies over de Gereformeerde Liturgie* (Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1956) 34-9.

¹⁹ Voor het Joodse gebruik verder zie *Misjna*, tractaat *Berakot*.

AANHANGSEL

Het verbondsceremonie vermeld in Deuteronomium 11, 27 en Jozua 8 en het gebruik van “amen”

Het boek Deuteronomium bevat de woorden van Mozes naar het volk Israël als zij hun kamp opgeslagen hebben aan de velden van Moab (dus net voor het oversteken van de Jordaan). Na een terugblik genomen te hebben op hun weg naar Kanaän (hfst. 1-4), herhaalt Mozes de 10 geboden en spreekt hij op een algemene wijze over de geboden van de Here (hfst. 5-11). Bij 11:26-32 spreekt hij over de zegen en de vloek die hij aan de Israëlieten voorhoudt en maakt hij melding van de verbondsceremonie die straks plaats moet vinden tussen de berg Gerizzim en de berg Ebal. Tussen deze passage en hoofdstuk 27, waar deze ceremonie uitgebreider voorgeschreven is, staan de gedetailleerde wetten van de Here (hfst. 12-26). In hoofdstuk 27 krijgt het volk instructies omtrent het bouwen van een altaar en ook gedenksteden waarop de wet geschreven moet worden (de 10 geboden?). Daarna moeten zes stammen op de helling van de berg Gerizzim staan, en zes stammen op de helling van de berg Ebal (twee heuvels die tegenover elkaar liggen). De zes stammen op Gerizzim moeten het volk zegenen (v.12) terwijl de stammen op Ebal het volk moeten vloeken. *Daarna* moeten de Leviëten hierop *antwoorden* (zo staat het letterlijk in het Hebreeuws, v.14) en de vloeken uitspreken waarop het volk hun “amen” moet uitspreken. De Leviëten die hier vermeld zijn zullen waarschijnlijk die Leviëten zijn die in de vallei bij de ark van het verbond zijn blijven staan. Dit kunnen wij concluderen uit Joz. 8:30-35 waar de uitvoering van deze ceremonie onder leiding van Jozua wordt verteld. In Jozua 8 lezen wij dat nadat Jozua de twaalf stammen op de hellingen van de twee heuvels had opgesteld, hij de hele wet voorlas. Letterlijk lezen wij over het voorlezen van “al de woorden der wet, de zegen en de vloek.” Betekent dit dat Jozua ook de zegeningen en vervloekingen *zelf* voorlas? Dat zou tegen de bedoeling van Deuteronomium 27:12-13 zijn geweest. Maar zo hoeven wij deze uitdrukking niet te verstaan. Uit Deuteronomium 11:26 blijkt dat de wetten die Mozes het volk voorlegt omschreven kunnen worden als “zegen en vloek” (de wet is tenslotte de maatstaf waarvan zegen of vloek afhangt). Het legt voor de hand dat Jozua de wetten van Deuteronomium 12-26 in het openbaar voorgelezen zou hebben en dat daarna zes stammen de zegeningen uitgesproken hebben en zes stammen de vervloekingen. Welke zegeningen en vervloekingen dat zouden moeten zijn wordt in Deuteronomium 27 niet voorgeschreven. Naar alle waarschijnlijkheid zouden ze vergelijkbaar met de zegeningen en vervloekingen in Deuteronomium 28 zijn geweest. Pas hierna zouden de Leviëten de vervloekingen van Deuteronomium 27:14-26 uitgesproken hebben waarop het volk telkens weer “amen” moest zeggen. Om de ceremonie duidelijk samen te vatten:

- 1) Jozua stelt de twaalf stammen op tegenover elkaar aan de hellingen van de twee heuvels. De ark met de bijbehorende priesters en Leviëten staat in de vallei tussen hen in.
- 2) Jozua leest de wet voor (Deut. 12-26?).
- 3) De zes stammen op de berg Gerizzim spreken zegeningen uit en de zes stammen op de berg Ebal spreken vervloekingen uit.
- 4) De Leviëten (die met de ark in de vallei zijn?) spreken de vervloekingen van Deuteronomium 27:15-26 uit waarop de 12 stammen steeds hun “amen” laten horen.

Wat heeft dit te maken met het gebruik van het woord “Amen”? Het punt blijft dat wij in deze ceremonie alleen geconfronteerd worden met het uitspreken van een gemeenschappelijk “amen” na vloekuitspraken. Nergens krijgen wij de indruk dat het normaal was om zegen-uitspraken die voor jezelf bestemd waren te bevestigen met het woord “amen.” Het gaat hier om de bekrachtiging van het verbond (zoals elders vloek-uitspraken te maken hebben met de bekrachtiging van een eed). Maar dit is nog geen argument voor het gebruik van het woord “amen” na zegen-uitspraken. Mijn punt is dat het woord “amen” in dat verband (bekrachtiging van een verbond of eed) in de Bijbel uitsluitend na het vloek-gedeelte gebruikt wordt en niet na zegeningen of beloften.